

OORLOGEN OVERZEE

OORLOGEN OVERZEE

Militair optreden door compagnie
en staat buiten Europa

1595–1814

GERRIT KNAAP
HENK DEN HEIJER
MICHIEL DE JONG

Met medewerking van
THIJS BROCADES ZAALBERG
& PETRA GROEN
[REDACTIE]

BOOM
AMSTERDAM

KERNREDACTIE

Prof. dr. H. Amersfoort
Dr. A.M.C. van Dissel
Prof. dr. P.M.H. Groen
Prof. dr. J. Hoffenaar
Dr. J.A. de Moor

DEEL 1

De Tachtigjarige Oorlog
Van opstand naar geregelde oorlog
1568–1648

DEEL 2

Krijgsmacht en handelsgeest
Om het machtsvenwicht in Europa
1648–1813

DEEL 3

De verdediging van Nederland
Een kleine krijgsmacht tussen grote mogendheden
1814–1949

DEEL 4

In geallieerd verband
Koude Oorlog en wereldwijde inzet
1949–2014

DEEL 5

Oorlogen overzee
Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa
1595–1814

DEEL 6

Krijgsmacht en kolonie
Opkomst en ondergang van een koloniale mogendheid
1814–2010

Het Nederlands Instituut voor Militaire Historie is een zelfstandig wetenschappelijk onderzoeks- en documentatiecentrum binnen de Nederlandse Defensie Academie (NLDA). Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma van de Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA.

Niets van deze uitgave mag worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De meningen en opvattingen die in deze publicatie worden uitgesproken, zijn en blijven voor de verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur. Zij geven niet noodzakelijkerwijs de mening weer van de minister van Defensie.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher. The views expressed in this publication are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Minister of Defence.

AFBEELDING STOFOMSLAG Een compilatie van de gevechten tussen de VOC en Makassar in de jaren 1666 tot 1669. Handgekleurde ets van Romein de Hooghe, circa 1670.

AFBEELDINGEN SCHUTBLADEN

- De zeeslag bij Bantam, waarbij admiraal Wolfert Harmensz met een vloot van vijf schepen een Portugese vloot van dertig schepen versloeg. Het gevecht duurde van 27 december 1601 tot 1 januari 1602. Handgekleurde gravure van een anonieme kunstenaar, 1602.
- Zeegevecht tussen de Nederlandse en de Franse vloot bij Tobago en de verdediging van de Sterrenschans in maart 1677. Gravure van Romein de Hooghe, 1677.

BEELDREDACTIE Joke Korteweg

CARTOGRAFIE Louis Kaulartz

BOEKVERZORGING René van der Vooren

Inhoud

Voorwoord II

Inleiding 13

Oorlogen overzee en militaire revolutie 14

Vertrekpunten en opbouw 16

I *Het eerste militaire optreden overzee (1590–1602/1621)* 19

HENK DEN HEIJER & MICHEL DE JONG

Het Spaans-Portugese wereldrijk 19

Engels-Nederlandse expedities 25

Openingszetten in het Atlantische gebied 28

De voorcompagnieën in Azië 35

De Staten-Generaal en de oprichting van de voc en de wic 41

Conclusie 51

DEEL I

Expansie in Azië en Zuid-Afrika

1602–1814

GERRIT KNAAP

2 *Fundament van een Aziatisch imperium (1602–1635)* 55

Het octrooi en de instructies van de admiralen 55

De strijd van de admiralen 60

Het Twaalfjarig Bestand en de eerste gouverneurs-generaal 67

Coens eerste termijn 75

Coens tweede termijn 81

Conclusie 83

3 *Vestiging van het imperium (1635–1685)* 85

Van Diemen tegen Portugal 85

Eindstrijd met Portugal 91

Oorlog met de Engelsen en de Fransen 96

De kruidnagels veiliggesteld: Ambon 97

De kruidnagels veiliggesteld: de Molukken 102

Beslissing in de oostelijke Archipel: Makassar 104

	Strafexpedities	106
	Formosa gewonnen en verloren	109
	Van Goens' oorlog op Ceylon	113
	Bruggenhoofd Batavia verlaten: interventie in Mataram	114
	Bruggenhoofd Batavia verlaten: interventie in Bantam	118
	Conclusie	121
4	<i>Uitbouw van het imperium (1685–1780)</i>	123
	Consolidatie versus interventie	124
	De eerste twee Javaanse successieoorlogen	126
	Chinezenmoord in Batavia en Chinezenoorlog in Mataram	129
	De Derde Javaanse Successieoorlog en de rijksdeling van Mataram	131
	Perikelen elders in de Archipel	133
	De hegemonie op Ceylon veiliggesteld	140
	Versterking en verslapping van de greep op Malabar	143
	Rond de Arabische Zee: terugtocht uit de periferie	146
	De hervormingen van Van Imhoff en diens opvolgers	148
	Confrontaties met de Fransen en de Engelsen	150
	Conclusie	153
5	<i>Ondergang van het imperium (1780–1811)</i>	155
	De Vierde Engelse Oorlog	156
	Tanende macht	159
	Nieuwe initiatieven voor een doelmatiger verdediging	165
	Revolutie in Europa	166
	De eerste Britse stormloop	167
	De Vrede van Amiens en de hervatting van de strijd	171
	Daendels op Java	174
	De tweede Britse stormloop: het einde van het imperium	176
	Conclusie	179
6	<i>Militairen en zeevarenden</i>	181
	Rekrutering in Europa	181
	Naar de Oost en terug	186
	De inzetbaarheid van Europese soldaten en zeelieden	187
	Schutters en herendienstplichtigen	188
	Aziatische hulptroepen en scheepslieden	191
	De som der delen	195
	Inkomsten van militairen en zeelieden	205
	Kwaliteit en kosten van militair en maritiem personeel	208
	Conclusie	210

7 *Scheepsmacht, vestingwerken en vuurkracht* 213

Schepen uit de Republiek 213
Scheepsbouw en onderhoud in de Oost 217
De navale macht in de Oost 219
Scheepsgeschut en gevechtskracht 222
Vestingwerken: ankerpunten van het imperium 224
Vestingwerken: bouw, onderhoud, classificatie 229
Artillerie 233
Blanke wapens en handvuurwapens 235
Munitie, buskruit en andere benodigdheden 238
Kosten van schepen, vestingwerken en wapens 240
Conclusie 243

8 *Het leven op de schepen en in de garnizoenen* 245

De uit- en thuisreizen 245
Ter hoofdplaats Batavia 249
In de hoofdplaatsen en de periferie van de gewesten 252
Desertie 256
Beeld en behandeling van de tegenstander 257
Conclusie 262

DEEL II

Steunpunten in Afrika en Amerika
1621–1814

HENK DEN HEIJER

9 *Expansie in het Atlantische gebied (1621–1654)* 269

De eerste aanvalsplannen 271
Het ‘groot desseyn’ 272
Expeditie naar Salvador 273
Aanvallen op Luanda en Elmina 275
Kaapvaart 278
Steunpunten in het Caribisch gebied 280
Opnieuw strijd in Brazilië 283
Militaire successen en nederlagen onder Johan Maurits van Nassau 286
Portugees tegenoffensief 289
Conclusie 294

10 *Behoud van steunpunten en koloniaal bezit (1654–1780)* 297

Oplopende spanningen 297
Aanloop naar de Tweede Engelse Oorlog 298
Geheime opdracht voor Michiel de Ruyter 300
De herovering van Goeree 301
Acties op de Goudkust 302
Naar West-Indië en Newfoundland 304
De Engelse tegenaanval 306
De verovering van Suriname 308
In oorlog met Engeland en Frankrijk 311
Franse aanvallen op de Wilde Kust 315
Verdediging van de Nederlandse neutraliteit 319
Conclusie 323

11 *Van Compagnie naar overheid (1780–1816)* 325

Toenemende spanning 326
De Vierde Engelse Oorlog in West-Indië 329
Plannen voor een betere defensie 332
De Bataafs-Franse tijd 335
Conclusie 341

12 *Niet-Europese vijanden en bondgenoten* 343

Grensgebieden 344
Indiaanse tegenstanders in Nieuw-Nederland 346
Indiaanse tegenstanders op de Wilde Kust 348
Oorlog met de marrons 350
Slavenopstanden 359
Indiaanse bondgenoten 364
De Komenda-oorlog op de Goudkust 367
Conclusie 370

13 *Militairen en zeelieden* 373

Bemannings- en troepenmacht 374
Werving, kwaliteit en herkomst van soldaten en zeelieden 380
Disciplineren en exerceren 384
Burgerwachten 387
Zwarte soldaten 389
Insubordinatie en straf 391
Ethiek in de strijd 394
Conclusie 400

14 *Schepen, vestingen en wapens* 403

Scheepsmacht 403

Vestingwerken 411

Wapens 421

Financiële inspanningen 423

Conclusie 426

Slotbeschouwing 427

Nederlanders overzee 427

De Oost en de West vergeleken 430

Nederlandse expansie en de militaire revolutie 433

Noten 439

Bronnen & literatuur 463

Lijst van tabellen 483

Lijst van kaarten 484

Register 485

Over de auteurs 498

Illustratieverantwoording 499

Voorwoord

Oorlogen overzee is het tweede deel dat verschijnt in de serie *Militaire Geschiedenis van Nederland*. Twee jaar geleden verscheen het deel dat handelt over de Tachtigjarige Oorlog. Dit deel heeft als onderwerp het militaire optreden van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw in Azië, Afrika en Amerika en het machtsvertoon van de Nederlandse staat overzee, vooral in de revolutionaire jaren 1789–1814.

Militaire Geschiedenis van Nederland is een zesdelig seriewerk-in-opbouw dat verschijnt onder auspiciën van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH). Toen tien jaar geleden de oude historische onderzoeksafdelingen van de krijgsmachtdelen fuseerden in deze nieuw instelling, leek een dergelijke serie een uitgelezen middel om de kennis die in het NIMH werd samengebald te presenteren aan een groter publiek. Deze serie heeft dan ook tot doel om iedereen werkzaam op defensiegebied de historische achtergronden te bieden voor hedendaagse problemen, het militair-historisch onderwijs een solide fundament te geven, en de samenleving in den brede meer inzicht te geven in het Nederlandse militaire verleden.

Centraal in deze serie staat het optreden van de Nederlandse krijgsmacht. Wat waren de ontwikkelingen en karakteristieken van haar optreden? Wat bepaalde dit optreden? Voor deze focus is gekozen omdat het uitvoeren (en voorbereiden) van militaire operaties de kern is van het bedrijfsbedrijf. Daaraan ontleent de krijgsmacht ten diepste haar bestaansrecht en dat is ook het exclusieve domein van de krijgsmacht. Het militaire optreden willen wij echter niet benaderen als een geïsoleerd fenomeen, als louter een analyse van wat zich afspeelt op het slagveld, zoals lang gebruikelijk was in de militaire geschiedenis. Waarom en hoe een krijgsmacht wordt ingezet hangt nauw samen met politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen in een maatschappij. Het ontrafelen van deze verbanden kan ons meer inzicht geven over het bedrijfsbedrijf als maatschappelijk verschijnsel.

Dit centrale thema, het militaire optreden van de Nederlandse krijgsmacht, verbindt de delen van deze serie, maar wordt in ieder deel ook op eigen wijze uitgewerkt, afhankelijk van de specifieke, tijdgebonden maatschappelijke omstandigheden. In *Oorlogen overzee* staan daarom de militaire inspanningen van de twee vroegmoderne Nederlandse handelscompagnieën, de Verenigde Oost-Indische Compagnie en de West-Indische Compagnie, centraal. Waar het gaat om het Nederlandse militaire optreden buiten Europa in de zeventiende en achttiende eeuw waren zij de hoofdrolspelers. De Republiek was organisatorisch noch financieel in staat zelfstandig een handelsimperium overzee te bevechten. Zij besteedde dat uit aan privaat gefinancierde handelscompagnieën die zij van de nodige volmachten op politiek en militair gebied voorzag. Hoe handeldrijven en oorlogvoeren soms naadloos op elkaar aansloten, elkaar soms uitsloten, maar meestal om voorrang streden, op welke wijze handelscompagnieën zich tegelijkertijd ontwikkelden tot oorlogvoerende organisaties en zich militair lieten gelden in Azië en het Atlantische gebied zijn de centrale thema's in dit deel.

Om deze serie gestalte te kunnen geven is vanaf het begin samengewerkt met de historici van de Faculteit der Militaire Wetenschappen van de Nederlandse Defensie Academie en met specialisten van Nederlandse universiteiten en wetenschappelijke instellingen. Twee van deze specialisten tekenen voor dit deel: prof. dr. Gerrit Knaap en prof. dr. Henden Heijer. Beiden hebben zich een wetenschappelijk leven lang beziggehouden met respectievelijk de geschiedenis van de Oost-Indische en de West-Indische Compagnie. Zij waren bij uitstek degenen die een overzicht en inzicht konden bieden in de gewelddadige kant van de Nederlandse expansie buiten Europa. Dr. Michiel de Jong heeft een belangrijk aandeel gehad in het eerste hoofdstuk en aanvullend archiefonderzoek verricht ten behoeve van beide andere auteurs.

De redactie van dit deel was in handen van dr. Thijs Brocades Zaalberg en prof. dr. Petra Groen.

Zij heeft, samen met prof. dr. Herman Amersfoort, ook de allereerste versie van de teksten becommentarieerd. In een latere fase hebben ook dr. Alan Lemmers en dr. Marc van Alphen advies en kritiek geleverd. Een bijzonder woord van dank gaat uit naar dr. Joke Korteweg, die net als bij het eerste deel tekende voor de beeldredactie, en naar Louis

Kaulartz, die opnieuw de kaarten vervaardigde. Ten slotte willen wij het team van Boom bedanken voor al zijn inspanningen om tot deze uitgave te komen en de directeur van het NIMH, drs. Piet Kamphuis, voor zijn geduld en vertrouwen.

De kernredactie

Inleiding

Op 30 november 1813 landde de erfprins op het strand van Scheveningen en enkele dagen later aanvaardde hij de titel soeverein vorst der Nederlanden. Daarmee was de Republiek der Verenigde Nederlanden definitief verleden tijd. Tijdens de Bataafs-Franse tijd, die de overgang van de Republiek naar het Koninkrijk der Nederlanden markeert, verloor het land praktisch al zijn koloniën aan Groot-Britannië. De Britten en de Nederlanders sloten op 13 augustus 1814 de Conventie van Londen, waarin de eersten beloofden een deel van die overzeese gebieden aan koning Willem I te restitueren. Die belofte werd pas in 1816 ingelost. Vanaf dat moment bezat Nederland opnieuw een imperium dat aan het begin van de twintigste eeuw territoriaal werd afgerond in Azië. Nederlands-Indië vormde de kern van dat overzeese rijk, Suriname en de eilanden in de Cariben de periferie. In *Oorlogen overzee* staat niet het moderne, maar het vroegmoderne imperium centraal dat de basis vormde voor de koloniën in Oost en West.

Op het eerste gezicht lijkt het alsof de koloniale expansie van Nederland een doorlopend proces is geweest, slechts kort onderbroken door de Bataafs-Franse tijd. In werkelijkheid echter zijn er naast overeenkomsten, zoals de doorlopende bestuurlijke en militaire overheersing van inlandse volken en slaven, ook grote verschillen aan te wijzen tussen de moderne en de vroegmoderne fase van die expansie. Om het andere karakter van de vroegmoderne expansie te benadrukken ten opzichte van het ‘moderne’ kolonialisme en imperialisme, dat in deel 6 van *Militaire Geschiedenis van Nederland* aan bod komt, wordt in deze inleiding vooral gefocust op het verschil tussen beiden. Zo vielen de koloniën in de negentiende eeuw rechtstreeks onder de Nederlandse regering, die verantwoordelijk was voor het beleid en het militaire optreden overzee. In de vroegmoderne tijd daarentegen had Nederland, net als de meeste Europese staten, een zwakke financiële en organisatorische basis, waardoor het niet altijd mogelijk was om geheel zelfstandig een koloniaal rijk of handelsnetwerk op te bouwen en grootschalige oorlogen overzee te voeren. Veel landen lieten dat

gedeeltelijk of geheel over aan privaat gefinancierde, geotrooieerde compagnieën (*chartered companies*). Nederland liep daarin voorop. In de sterk gedecentraliseerde Republiek met haar beperkte staatsapparaat waren het overzeese beleid en overzeese militaire optreden uitbesteed aan privaat gefinancierde compagnieën en sociëteiten. Tot aan het eind van de achttiende eeuw liepen private en publieke belangen vrijwel naadloos in elkaar over.¹ Pas na het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog (1780–1784) nam de staatsbemoeienis met de overzeese bezittingen in Oost en West toe en kwamen die koloniën uiteindelijk in handen van de staat.

De Nederlandse koloniale expansie begon een eeuw na de ontdekking van Amerika en de zeeweg naar Azië door respectievelijk Spanje en Portugal. Waarom de Noordelijke Nederlanden, die na de afzwering van Filips II als vorst verder gingen als Republiek der Verenigde Nederlanden, pas aan het eind van de zestiende eeuw aan die expansie deelnamen, is een vraag die veel onderzoek en discussie heeft opgeleverd. Als verklaring hebben historici diverse politieke, economische, sociale en andere redenen aangedragen, maar een sluitend antwoord is nooit gegeven. Historici zijn het er wel over eens dat de Opstand tegen Spanje daarin een belangrijke rol heeft gespeeld.² De haperende handel in Aziatische en Atlantische producten via het Iberisch Schiereiland door de embargo's van Filips II is één van die redenen. Een andere is de wens om de druk op het Europese front te verminderen door de strijd gedeeltelijk naar buiten-Europese gebieden te verplaatsen. Aanvallen op Spaanse en Portugese koloniën en koloniale scheepvaartverbindingen zouden de vijand beroven van belangrijke inkomstenbronnen waarmee hij de oorlog in Europa financierde. Er waren voor de Republiek dus, naast economische drijfveren, ook verschillende politiek-strategische motieven om aan het eind van de zestiende eeuw expedities met bewapende eskaders en vloten naar Afrika, Amerika en Azië te ondernemen. Behalve motieven, speelde de beschikbaarheid van middelen uiteraard een grote rol. Tijdens de eerste fase van de Opstand beschikte de Republiek in wording

nog niet over de maritieme vermogens voor de vaart buiten Europa, maar rond de eeuwwisseling had zij dat wel.

De wijze waarop de Republiek bij de Europese expansie betrokken raakte, roept de vraag op of die expansie een ander karakter heeft gehad dan die van de landen die haar zijn voorgegaan. Staten en private ondernemingen die daaraan hebben deelgenomen, waren primair op zoek naar overzeese rijkdommen. De wijze waarop zij te werk gingen, vertoonde evenwel grote verschillen. De historicus Marjolein 't Hart onderscheidt drie expansiemodellen: het dynastiek-imperiale, het nationale en het commerciële model. Deze indeling past goed op het expansieproces in de Nieuwe Wereld, maar minder op Afrika en Azië. Het rijk dat de Spanjaarden in Amerika opbouwden, past in het dynastiek-imperiale model. De Spaanse vorst beschouwde de overzeese bezittingen als een integraal onderdeel van zijn rijk, waarin de Spaanse taal en cultuur en het katholieke geloof voor zowel de kolonisten als de inheemse bevolking leidend waren. De Engelse en Franse koloniën in Noord-Amerika en de Cariben vallen onder het nationale model. Daar was nauwelijks sprake van integratie van de inheemse bevolking, waren de kolonisten doorgaans van Engelse of Franse afkomst en moest de handel via de moederlanden worden gedreven. De Republiek met haar kleine bevolking en open economie was de belangrijkste exponent van het commerciële model. De handelscompagnieën, sociëteiten en kooplieden waren primair geïnteresseerd in de handel met overzeese gebieden, waarvoor handelsposten en plantagekoloniën werden gesticht.³

Vanaf het eind van de zestiende eeuw waren in de Republiek veel kooplieden actief in de overzeese handel. De Amsterdamse koopman Cornelis Nuyts bouwde zijn vermogen op in de handel in en raffinage van Braziliaanse suiker, alsook in de handel op Azië. Schilderij van Jürgen Ovens, 1658.

Oorlogen overzee en militaire revolutie

Vanuit het commerciële model geredeneerd, is het begrijpelijk dat de rol van de Republiek in de Europese expansie meestal vanuit economische invalshoeken is beschouwd, hoewel er ook studies vanuit niet-economische en niet-westerse perspectieven zijn verricht.⁴ Zelden echter wordt aandacht besteed aan de militaire aspecten van die expansie. Uitzonderingen daarop zijn onder meer de werken van N. MacLeod, T.H. Milo en D. de Jongh voor de Oost, die van Charles Boxer over het Nederlandse optreden in Azië en Brazilië, enkele bundels met uiteenlopende artikelen over vroegmoderne oorlogvoering in Oost en West, en een recent boek van Tonio Andrade over Taiwan.⁵

Die geringe belangstelling is om verschillende redenen onterecht. Ten eerste omdat het begin van de Nederlandse deelname aan de overzeese expansie voor een belangrijk deel voortkwam uit de Opstand tegen Spanje. Ten tweede omdat de Europese expansie niet geheel toevallig samenviel met de militaire revolutie die zich aan het begin van de moderne tijd heeft voltrokken. De opkomst van permanente ofwel staande legers van beroepssoldaten, die nieuwe tactieken hanteerden om de vuurkracht van handvuurwapens optimaal te benutten, de ontwikkeling van geavanceerde fortificatiesystemen en zware artillerie, in combinatie met de ontwikkeling van zeewaardiger en beter bewapende schepen en betere

navigatietechnieken zouden de Europese expansie mogelijk hebben gemaakt.⁶ En ten slotte omdat de privaat gefinancierde, geoctrooierde handelscompagnieën aan het begin van de zeventiende eeuw van de Staten-Generaal het recht hadden gekregen om in hun naam een legermacht en vloot te onderhouden, oorlogen overzee te voeren, gebieden te veroveren en daarover soevereine rechten uit te oefenen. Dat recht leidde tot een gewelddadige expansie die een grote militaire inspanning vergde. Boven genoemde drie redenen rechtvaardigen een studie die zich op het militaire optreden van de Nederlanders overzee richt.

Oorlogen overzee vult die leemte in de historiografie en biedt voor het eerst een integraal overzicht van het Nederlandse militaire optreden in het Atlantische gebied en in Azië vanaf het eind van de zestiende tot aan het begin van de negentiende eeuw. De hiervoor genoemde ‘militaire’ redenen vormen de basis van dit boek. Zo wordt de relatie onderzocht tussen de Opstand en het militaire optreden overzee rond 1600. In hoeverre de Nederlandse expansie overzee schatplichtig is geweest aan de export van de militaire revolutie in de vorm van de inzet van maritieme en militaire middelen is eveneens een onderwerp waaraan aandacht wordt geschonken. Het concept ‘militaire revolutie’ werd in 1955 door Michael Roberts geïntroduceerd in zijn inaugurele rede als hoogleraar. Geoffrey Parker verbond het in *The Military Revolution* met de Europese expansie in de vroegmoderne tijd. De ontwikkeling van het zeegaande schip en scheepsgeschut maakte de eerste grootschalige expansie in de wereld buiten Europa mogelijk, en de vestingbouw en -artillerie speelde een belangrijke rol in de consolidatie van die expansie. Na Parkers publicatie ontspon zich een nog altijd lopend debat over de aard en de ontwikkeling van de militaire revolutie binnen en buiten Europa, waarop in de slotbeschouwing kort wordt ingegaan.⁷

Natuurlijk hingen het karakter en het effect van het militaire optreden af van het gebied waarin

werd opgetreden. De Spaanse verovering van grote delen van de Nieuwe Wereld was gebaseerd op een combinatie van superieure wapentechnologie, inzet van cavalerie, het aangaan van bondgenootschappen met bepaalde inheemse volken en niet te vergeten de massale sterfte van indianen die geen weerstand hadden tegen Europese ziekten.⁸ Toen de Nederlanders een eeuw later in Amerika arriveerden werden zij, afhankelijk van het gebied waarin zij zich vestigden, geconfronteerd met Europese of inheemse tegenstanders. De strijd tegen deze verschillende tegenstanders vereiste een aangepast militair optreden.

In Afrika beneden de Sahara was sprake van een geheel andere situatie. Daar beperkte de aanwezigheid van Europese machten en handelscompagnieën zich tot de randen van het continent, vooral doordat tropische ziekten (voor man en paard) langdurige campagnes in het binnenland onmogelijk maakten.⁹ Slechts op enkele plaatsen, zoals in Angola en rondom Kaap de Goede Hoop, wisten Europeanen koloniën van een beperkte omvang te stichten. Militair gezien waren zij in Afrika, met uitzondering van Zuid-Afrika, sterk afhankelijk van samenwerking met inheemse machthebbers.

Het militaire optreden in Azië had eveneens een gedifferentieerd, maar ander karakter dan in Amerika of Afrika. Vanaf het eind van de zestiende eeuw bouwden de Nederlanders daar een (handels)impe-rium op dat in eerste instantie resulteerde in een machtsstrijd met de Portugezen die zich al honderd jaar eerder op strategische plaatsen in Azië hadden gevestigd. Op verschillende plaatsen in de Indische Archipel (Indonesië en Maleisië), op Formosa (Taiwan) en op Ceylon (Sri Lanka) ontwikkelden zich koloniale kernen die door vestingwerken tegen aanvallen van buitenaf werden beschermd. Elders, zoals in Perzië, India, China en Japan, werden de Nederlanders met sterke staten geconfronteerd, waarin zij slechts na toestemming van de machthebbers handelsposten konden vestigen. De militaire macht die zij daar ontplooiden, was gering.¹⁰

Vertrekpunten en opbouw

De Nederlandse deelname aan de Europese expansie had aanvankelijk een tweeslachtig karakter: enerzijds was er de wens van de Staten-Generaal om de strijd tegen de Spanjaarden buiten Europa te brengen om zo de druk op de Republiek binnen Europa te verminderen, anderzijds wilden kooplieden rechtstreeks deelnemen aan de lucratieve handel in tropische producten. Uniek was dat de deelname aan die expansie geheel werd overgelaten aan commerciële ondernemingen. Aanvankelijk waren dat kleine ondernemingen, de zogeheten ‘voorcompagnieën’. Toen echter het expansieproces in Azië door onderlinge concurrentie begon te haperen, namen de Staten-Generaal het initiatief tot de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc), een organisatie met een monopolie voor de handel en

scheepvaart op Azië. De voc was een met aandelenkapitaal gefinancierde onderneming. Voor de expansie in het Atlantische gebied werd de West-Indische Compagnie (wic) opgericht die eveneens een monopolie kreeg, maar die onderneming moest al vrij snel andere particuliere spelers naast zich dulden. De Nederlandse expansie overzee in de vroegmoderne tijd was dus een gecombineerde inspanning van grote geöctrooïeerde handelscompagnieën, andere private ondernemingen en — vooral in het Atlantische gebied — de staat.

De hoofdvraag die aan *Oorlogen overzee* ten grondslag ligt, is hoe de Nederlanders optraden bij de verovering, consolidatie en verdediging van de overzeese bezittingen in Oost en West, en wat dat militair optreden bepaalde. Afgeleide vragen zijn

Tijdens de belegering van het Portugese Galle op Ceylon in maart 1640 namen voc-troepen de vestingstad onder vuur met veldgeschut en mortieren, terwijl piekeniers en musketiers zich opmaakten voor het gevecht. De strijd tegen Europese concurrenten in Azië ontwikkelde zich in deze periode op land vrijwel altijd tot een klassieke belegeringsoorlog. Detail van schilderij van anonieme schilder, 1669.

onder meer: wie waren de tegenstanders en bondgenoten in de verschillende gebieden en hoe traden zij op? Vanzelfsprekend wordt bij de behandeling van deze vragen een onderscheid aangebracht tussen Europeanen en inheemse volken in Amerika, Afrika en Azië, en de wijze waarop Nederlanders tegen beide 'partijen' ageerden. Vervolgens wordt ingegaan op de mensen en middelen waarover de Nederlanders overzee konden beschikken. Welke wapentechnische, tactische en organisatorische verworvenheden die in het huidige militaire revolutiedebat centraal staan, speelden ook een belangrijke rol in het expansieproces? Ten slotte komt de ethiek in de strijd tegen Europese en inheemse tegenstanders aan bod; leek die op hetgeen gebruikelijk was op Europese slagvelden of week die daar sterk van af?

Wegens de sterk uiteenlopende ontwikkelingen in het Nederlandse militaire optreden in Oost en West in de vroegmoderne tijd, is gekozen voor een gescheiden behandeling in twee delen. Deze worden voorafgegaan door een inleidend hoofdstuk van de hand van Henk den Heijer en Michiel de Jong. Daarin behandelen zij achtereenvolgens de relatie tussen de Opstand en het ontstaan van de strijd buiten Europa, het militaire optreden van de jonge Republiek in het Atlantische gebied en in Azië tot aan de oprichting van de *voc* en *wic*. Gerrit Knaap is verantwoordelijk voor deel I. Dat is geheel gewijd aan de expansie van de *voc* in Azië en Zuid-Afrika. In de hoofdstukken 2 tot en met 5 richt de auteur zich op de militaire aspecten van de gefaseerde opbouw, de stagnatie en de ondergang van het imperium van de Compagnie. In hoofdstuk 5 trekt hij de ontwikkelingen door tot in de periode van rechtstreekse bemoeienis door de staat na het ver-

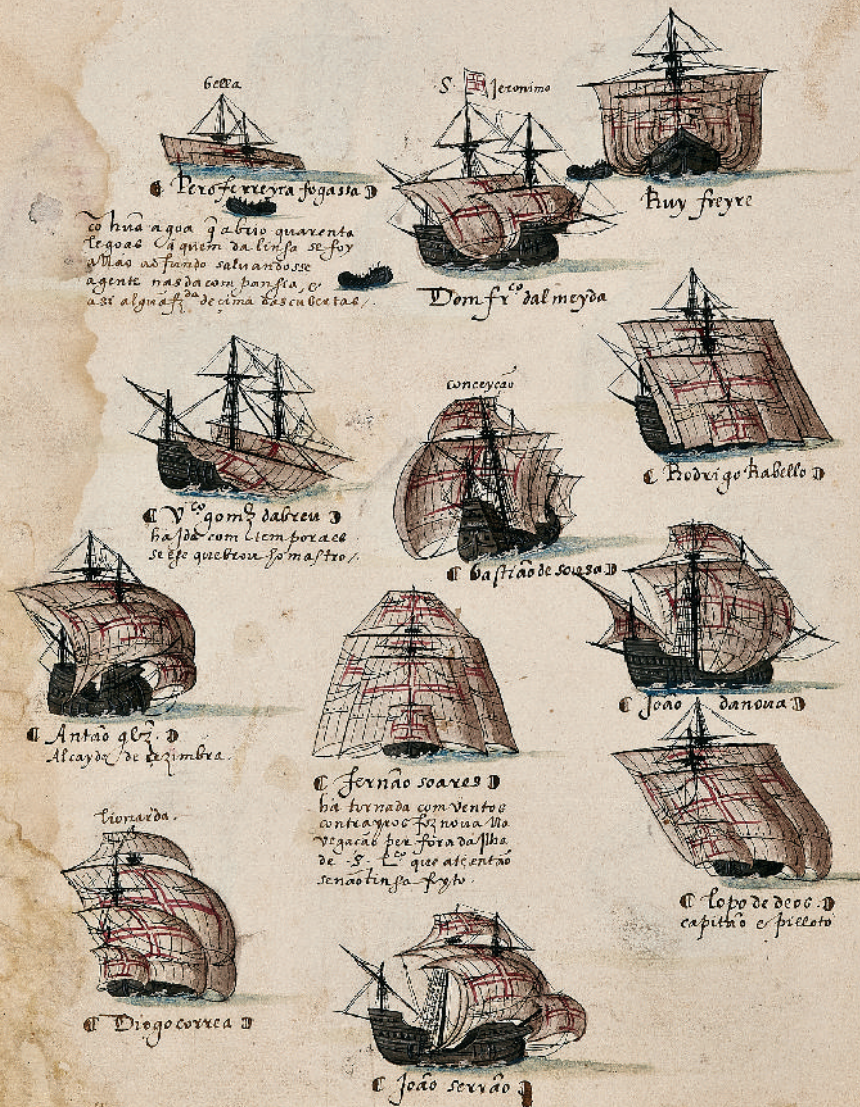
dwijnen van de *voc*. Wegens het grote aantal militaire confrontaties in de Oost zijn in deze hoofdstukken alleen de grotere conflicten behandeld. Na dit chronologisch overzicht van militaire activiteiten volgen drie thematische hoofdstukken, waarin respectievelijk de personele omvang van de zee- en landstrijdkrachten, het militaire materieel in de vorm van schepen, vestingwerken en wapens, en het dagelijks leven en de werkzaamheden van zee- en soldaten centraal staan.

Henk den Heijer tekent voor deel II, waarin het Atlantische gebied aan bod komt. De hoofdstukken 9 tot en met 11 behandelen in chronologische volgorde de opkomst, contractie en neergang van de Nederlandse militaire activiteiten in West-Afrika en Amerika. Anders dan de *voc* in Azië speelde de *wic* vanaf medio jaren 1640 in het Atlantische gebied militair een veel minder prominente rol. Na ruim twee decennia van oorlog voeren, nam de staat de militaire taken van de *wic* grotendeels over. Bovendien verschillen de cesuren tussen opkomst, bloei en ondergang in de twee overzeese gebieden sterk van elkaar. Na het chronologische verhaal worden in de thematische hoofdstukken 12 tot en met 14 achtereenvolgens de strijd tegen en de samenwerking met inheemse volken geschetst, gevolgd door de werving, disciplineren en gedragingen van de zee- en landstrijdkrachten, de omvang van de troepen en het gebruik van militaire middelen, inclusief de schepen.

Ten slotte zullen in de conclusie de militaire ontwikkelingen in het Atlantische gebied en in Azië met elkaar worden vergeleken, en wordt geanalyseerd in hoeverre de overzeese militaire activiteiten al dan niet passen in het debat over de militaire revolutie in de vroegmoderne tijd.

No Anno de 505 -

Par tio Dom fr^{co} dalmeida por capitão geral pera a India a 28. de março co hua Ar-
mada de 22. vellos / e 12. pera tornare co a carga da especaria, e a maza pe para fi-
quar na India, e este tambeo constituido de vischoy della / ho qual fundou a pa-
lha fortaleza em quiloa, e outra em amedina, e confirmo as Regimento q delhey para a
terranha ho qual de poye de acabar na India go sentpo da gouernança tornando para
portugal ho matorao os cañes na a goada de saldaça, e nesta pelleja morrerão
passante de 50. homes nobres, e que entrão / e capitão, e os de esta frota
erao de 5.

Na Vasco da Gama's reis (1497-1499) stichtten opeenvolgende Portugese armada's in de zestiende eeuw een maritiem imperium in de Indische Oceaan. De zevende armada, die was uitgerust in 1505 en onder bevel stond van Francisco de Almeida, bezette havensteden in Oost-Afrika en richtte daar, evenals op de Malabarkust in India, kustforten op. Kleurentekening van de zevende armada uit het manuscript 'Memória das Armadas que de Portugal passaram à Índia' (ook wel 'Livro das Armadas' genoemd), circa 1568.

I

Het eerste militaire optreden overzee (1590–1602/1621)

In de eerste twintig jaar van de Tachtigjarige Oorlog verplaatste de strijd tegen de Spanjaarden zich geleidelijk van Holland en Zeeland, het kerngebied van de opstandelingen, naar de randen van de Noordelijke Nederlanden en werden de contouren van de Republiek zichtbaar. In deze periode ontstond niet alleen een hecht Unieleger dat steeds beter in staat was om de vijand terug te dringen, maar tevens een marine die ver buiten het eigen kustgebied kon optreden. Deze overgang van een defensieve naar een offensieve fase in de strijd zou op termijn de weg vrijmaken voor acties tegen de Spanjaarden en Portugezen buiten Europa, daarbij aanvankelijk geholpen door de Engelsen.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe die aanvankelijk in het defensief gedrongen opstandelingen erin zijn geslaagd om de strijd tegen de Spanjaarden en Portugezen buiten Europa te brengen. Particuliere ondernemers hebben in dat proces een niet te onderschatten rol gespeeld. De Staten-Generaal beschikten namelijk over onvoldoende financiële middelen voor grootschalige acties overzee en moesten in de strijd samenwerken met op winst beluste kooplieden. Maar hoe zag die militair-commerciële samenwerking eruit en welke middelen zetten beide partijen daarvoor in?

De Nederlanders kwamen in Afrika, Amerika en Azië tegenover Spaanse en Portugese tegenstanders te staan die daar sinds het einde van de vijftiende

eeuw een uitgebreid imperium hadden opgebouwd. In 1580 ontstond onder de Spaanse kroon een personele unie tussen beide ‘koloniale’ grootmachten die tot 1640 standhield. Belicht wordt hoe dat Spaans-Portugese wereldrijk was opgebouwd en hoe de Iberiërs de verdediging ervan hadden geregeld. Daarna richt dit hoofdstuk zich op de gecombineerde Engels-Nederlandse expedities naar de Atlantische kusten van het Iberisch Schiereiland, die de opmaat vormden voor het latere Nederlandse optreden in het Atlantische en Aziatische handels- en oorlogstheater. In de laatste jaren van de zestiende eeuw zeilden diverse Nederlandse vloten en eskaders uit naar uiteenlopende overzeese bestemmingen en sloegen daar de piketpaaltjes voor de latere expansie in Oost en West. Een nadeel was dat die particuliere ondernemingen steeds vaker elkaar begonnen te beconcurreren in plaats van de Spanjaarden en Portugezen. Voor de Staten-Generaal was dat reden om te streven naar een bundeling van krachten in grote, monopolistische compagnieën die zowel commerciële als militaire doelstellingen in zich verenigden. Dat roept de vraag op of de Nederlandse expansie overzee het gevolg is geweest van een doelbewuste strategie, of van een onbewust proces dat uiteindelijk tot die expansie heeft geleid — een vraag waarop aan het slot van dit hoofdstuk wordt ingegaan.

Het Spaans-Portugese wereldrijk

Het begin van de Nederlandse expansie overzee had een ambivalent karakter. Enerzijds wilden Nederlandse kooplieden zich een deel van de lucratieve handel in tropische producten toe-eigenen, ander-

zijds had de staat er belang bij om de Iberische ‘erfvijand’ in zijn overzeese rijk te bestrijden. Deze commerciële en militaire belangen smolten in 1598 samen in een expeditie van de Zeeuwse koopman

Sevilla aan de monding van Guadalquivir, waar jaarlijks de *Flota de Indias* uit Amerika arriveerde. Schilderij van Alonso Sánchez Coello, circa 1576–1588.

Balthasar de Moucheron. Het doel van deze expeditie was de verovering van het Portugese eiland Príncipe in de bocht van Guinee. De Moucheron, die al enkele jaren actief was in de handel op West-Afrika en belangen had in de Veerse Compagnie op Oost-Azië, zocht een steunpunt voor zijn overzeese handelsactiviteiten. Het op de evenaar gelegen Príncipe was volgens hem de ideale plaats voor de handel in de Bocht van Guinee en als tussenstation voor schepen op weg naar Azië.¹ De Staten-Generaal ondersteunden zijn plan met vijf goed bewapende schepen, waarvoor De Moucheron zelf de gage en uitrusting van vijfhonderd zeelieden en soldaten moest financieren. Dit eskader, dat onder commando stond van de overste Julius Cleerhagen, arriveerde in augustus 1598 op de rede van Santo António, het bestuurscentrum van Príncipe. De nietsvermoedende Portugese gouverneur en zijn officieren gingen op uitnodiging van Cleerhagen aan boord, waar de schepelingen ze onder schot namen en dwongen het eiland over te geven. Zo wist Julius Cleerhagen

Príncipe zonder slag of stoot te veroveren en had de Republiek haar eerste overzeese kolonie bemachtigd. Vrijwel meteen begon de bezettingsmacht met de aanleg van een fort en landerijen om voedsel te verbouwen voor toekomstige Oost-Indiëvaarders die het eiland zouden aandoen.

De Portugese gouverneur van het naburige São Tomé, don Antonio de Meneses, was weldra op de hoogte van de Nederlandse actie en zond een strijdmacht van vijfhonderd man naar Príncipe voor de herovering van het eiland. Hij arriveerde begin november in de baai van Santo António en viel de Nederlanders vanaf de zee- en landzijde aan. De troepen van Cleerhagen, die zich rond het half voltooide fort hadden verschanst, konden nauwelijks weerstand bieden tegen de strijdmacht van De Meneses. Tot overmaat van ramp stierven Julius Cleerhagen en veel van zijn verzwakte manschappen tijdens het beleg aan tropische ziekten. Het bevel werd overgenomen door Balthasar de Moucheron's neef Cornelis en Joris van Spilbergen; de laatste zou

later nog een belangrijke rol in de strijd in Azië spelen. Beiden hoopten op versterkingen uit de Republiek die bij hun vertrek waren toegezegd, maar toen die uitbleven gaven zij eind november 1598 hun verzet op in ruil voor een eervolle aftocht.² De eerste overzeese kolonie eindigde zo in een debacle door onderschatting van de vijand en het tropische klimaat. De strijd tegen de 'erfvijand' in zijn overzeese rijk ging echter door. Maar hoe zag dat overzeese Spaans-Portugese imperium eruit en wat voor tegenstand konden de Nederlanders daar verwachten?

Voordat de Nederlanders zich met hun schepen buiten Europa waagden, hadden de Spanjaarden en Portugezen al een uitgebreid netwerk van koloniën en handelsposten in Afrika, Amerika en Azië gesticht. Die expansie begon tijdens de laatste fase van de *reconquista*, de herovering van het Iberisch Schiereiland op de moslims die eeuwen eerder via de Straat van Gibraltar het schiereiland waren binnengekomen. De Portugezen namen het voortouw in de expansie buiten Europa. Als eerste veroverden zij in 1415 de Noord-Afrikaanse havenstad Ceuta. Vervolgens rustten de Portugezen bijna een eeuw lang expedities uit naar het Midden- en Zuid-Atlantische gebied, waarbij zij Madeira, de Azoren, de Kaapverdische Eilanden en andere onbewoonde eilanden ontdekten en de West-Afrikaanse kust verkenden.³ Zeelieden verzamelden tijdens die reizen op systematische wijze astronomische, geografische en nautische data. Cartografen legden die gegevens vast in kaarten en beschrijvingen ten behoeve van nieuwe expedities.

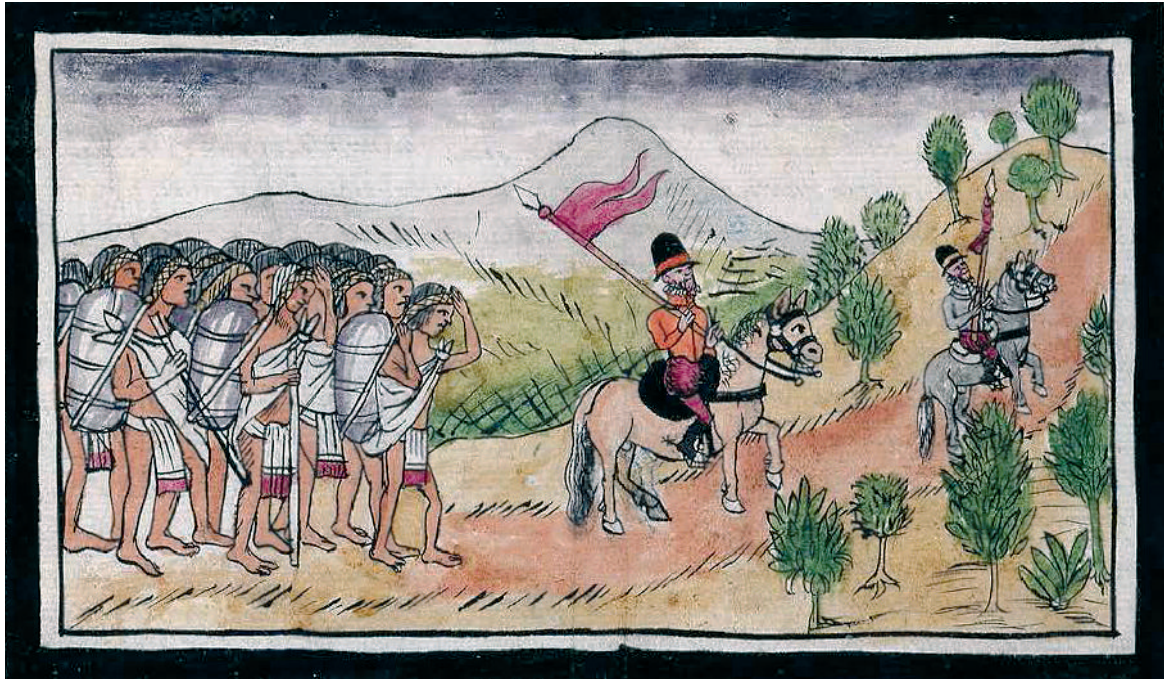
De eerste expansiefase was een geleidelijk proces van *trial and error*, waarin de lijnen werden uitgezet voor verdere uitbreiding van de Portugese macht in het Atlantische gebied.⁴ Op de eilanden en langs de kusten verrezen forten en andere verdedigingswerken die kolonisten en kooplieden moesten beschermen tegen Europese concurrenten en inheemse aanvallen vanuit het Afrikaanse achterland. In 1488, ten slotte, bereikte Bartholomeus Dias met drie schepen Kaap de Goede Hoop en Kaap Agulhas, het zuidelijkste puntje van Afrika en de toegang tot de Indische Oceaan. De zeeweg naar India lag voor hem, maar het zou nog tien jaar duren eer Vasco da Gama via die route de westkust van India bereikte en daarmee de tweede fase van de Portugese expansie inluidde.

De Spaanse expansie verliep anders en trager dan die van de Portugezen. In 1402 bezette de Franse ontdekkingsreiziger Jean de Béthencourt in opdracht van de koning van Castilië, Hendrik III, het voor de West-Afrikaanse kust gelegen eiland Lanzarote. Het

zou echter tot 1494 duren voordat de Spanjaarden alle Canarische Eilanden in hun bezit hadden. Net als de Portugezen elders in het Atlantische gebied, legden ook de Spanjaarden verdedigingswerken aan op strategische plaatsen. Tot aan het eind van de vijftiende eeuw beperkte de Spaanse expansie zich tot de Canarische Eilanden. Pas na de voltooiing van de *reconquista* in 1492 zetten de Spanjaarden de volgende stap. Christoffel Columbus vertrok in dat jaar vanuit Zuid-Spanje met een door Castilië gefinancierd eskader van drie schepen voor een ontdekkingsreis in westelijke richting. Hij gebruikte de Canarische Eilanden als springplank voor de oversteek en hoopte aan de andere kant van de Atlantische Oceaan Azië te bereiken, maar ontdekte in plaats daarvan enkele eilanden in het Caribisch gebied. Na die eerste expeditie volgden meer reizen en werden grote delen van de Cariben en het vasteland van Amerika ontdekt. De Canarische Eilanden bleven evenwel tot aan het stoomtijdperk het belangrijkste vertrekpunt voor reizen naar Amerika. Ook Nederlandse zeelieden zouden later vanuit deze archipel en de zuidelijker gelegen Kaapverdische Eilanden gebruikmaken van de noordoostpassaat om Amerika te bereiken.

Na de ontdekking van Kaap de Goede Hoop door Dias en Amerika door Columbus ontstond een geschil tussen Spanje en Portugal over het alleenrecht op de nieuwe gebieden. Op basis van hun ontdekkingen claimden beide staten het monopolie op de handel en scheepvaart in het Atlantische gebied. Dat leidde in 1494 tot het Verdrag van Tordesillas, waarin beide staten de wereld buiten Europa met pauselijke goedkeuring onder elkaar verdeelden. Spanje kreeg de zone ten westen van de lengtegraad die over het oosten van Brazilië liep, terwijl Portugal recht had op alles wat ten oosten daarvan lag.⁵ Later, toen beide landen ook de Indische en de Stille Oceaan hadden verkend, besloten de Iberiërs een aanvullende afspraak te maken over een scheidslijn in het oosten. Dat werd in 1529 geregeld in het Verdrag van Zaragoza. De Filippijnen vielen volgens deze overeenkomst nog binnen de Spaanse invloedssfeer, maar de Indische Archipel en andere gebieden ten westen daarvan tot aan de lijn van Tordesillas behoorden tot het Portugese overzeese domein.⁶ In grote lijnen kwam het erop neer dat Spanje recht had op Amerika minus Brazilië, en Portugal op Afrika en Azië minus de Filippijnen. Het mag duidelijk zijn dat andere Europese staten, waaronder de Republiek, de onderlinge verdeling van de wereld door Spanje en Portugal niet accepteerden.

Het rijk dat de Spanjaarden in Amerika opbouwden, viel onder de Kroon en had van meet af aan een

Totonac-indianen dragen uitrusting en voorraden voor *conquistadores* in Mexico. Verschillende indianenvolkeren speelden als bondgenoten een belangrijke rol bij de Spaanse verovering van de Azteken- en Incarijken. Ingekleurde tekening uit het manuscript van Diego Durán, 'Historia de las Indias de Nueva España e islas de la tierra firme' (ook wel 'Durán Codex'), 1579.

dynastiek-imperiaal karakter. In eerste instantie beperkte het koloniale rijk zich tot Cuba, Hispaniola en andere grote eilanden in de Cariben. Maar toen eenmaal de sprong naar het vasteland was gemaakt, voltrok de Spaanse expansie in Midden- en Zuid-Amerika zich in een razendsnel tempo. Tussen 1519 en 1539 veroverden de *conquistadores* het Aztekenrijk, gelegen in het huidige Mexico, en het Incarijk, dat zich over het westelijk deel van Zuid-Amerika uitstrekte. Om het immense door indianen bevolkte gebied met relatief weinig kolonisten te kunnen beheersen, legden de Spanjaarden versterkte steden aan. De indianen werden, voor zover zij niet aan Europese ziekten stierven, gekerstend en in het rijk geïncorporeerd. De Spaanse Kroon bestuurde de overzeese rijksoorden op afstand vanuit Sevilla via de *Consejo de Indias*, de Raad van Indië, die de wetgeving en de bestuurlijke ordening van de koloniën vaststelde. Het overzeese rijk was opgedeeld in kapiteinschappen of *audiencias* met elk een eigen jurisdictie, en daarin steden die door een *cabildo*, een raad van kolonisten, werden bestuurd. Toen bleek dat al die eenheden moeilijk op afstand waren aan te sturen, verdeelde de Spaanse Kroon

het overzeese rijk in twee grote rijksoorden. Het noordelijk gebied tot aan Panama vormde vanaf 1535 het onderkoninkrijk Nieuw Spanje, en het zuidelijke deel tot aan Chili was vanaf 1542 het onderkoninkrijk Peru.⁷

De Amerikaanse koloniën waren voor het Spaanse moederland vooral van belang vanwege hun grote rijkdom aan edelmetalen. In Potosí, hoog in het Andesgebergte, waren in 1545 enorme zilveraders ontdekt. In 1546 kwamen daar de rijke zilvermijnen van Zacatecas in Nieuw Spanje nog eens bij. De onderkoning van Peru vatte de betekenis van het zilver uit Potosí kernachtig samen: 'om de Turk te kastijden, de Moor te vernederen, Vlaanderen te doen beven en Engeland angst aan te jagen'.⁸ Filips II en later zijn zoon Filips III hadden die edelmetalen uit de Nieuwe Wereld dus hard nodig om hun oorlogen in Europa te financieren, onder meer tegen de opstandelingen in de Noordelijke Nederlanden.⁹

Het zilver uit Potosí werd met muilezels door de Andes naar de havenstad Arica aan de Stille Oceaan getransporteerd, en vandaar met schepen naar de landengte van Panama en Acapulco. Vanuit Acapulco verscheepten de Spanjaarden een deel van dat zilver

met galjoenen via de Stille Oceaan naar Manilla, waar het werd gebruikt voor de lucratieve zijdehandel met China. Het merendeel van het zilver uit Potosí werd echter met muilezeltreinen over de landengte van Panama vervoerd naar Nombre de Dios aan de Caribische kust. Het zilver uit de mijnen van Zacatecas ging over land naar de noordelijker gelegen havenplaats Vera Cruz. Vanuit Spanje zeilden sinds 1564 jaarlijks twee vloten via de Canarische Eilanden naar de genoemde havens in de Cariben om daar het zilver en andere producten op te halen en naar Havana op Cuba te brengen. In Havana werden de beide vloten samengevoegd. Eind augustus, voordat het orkaanseizoen begon, stak deze zilvervloot in zee. Twaalf zwaarbewapende galjoenen konvooeerden dan circa veertig koopvaarders via de Azoren naar Spanje.¹⁰

Het Portugese rijk overzee had een commerciële karakter dan dat van de Spanjaarden en was bovendien meer kust- dan landgericht. Alleen het in 1500 door Pedro Álvares Cabral ontdekte Brazilië zou zich in de zestiende eeuw tot een kolonie ontwikkelen die zich enigszins kon meten met die van Spanje in Zuid-Amerika. Ook Brazilië werd opgedeeld in kapiteinschappen (provincies) die later onder het gezag van een gouverneur – vergelijkbaar met de Spaanse onderkoningen – vielen. Brazilië bleek bij uitstek geschikt te zijn voor de teelt van suikerriet en groeide uit tot de belangrijkste suikerproducent van de wereld. Om de kolonie tegen aanvallen van Europese concurrenten te beschermen, bouwden de Portugezen een reeks versterkingen langs de kust, waarvan

die te Salvador en Recife de belangrijkste waren.¹¹ Die forten en andere versterkingen waren op middeleeuwse wijze gebouwd (dat wil zeggen: vierkant met hoge en rechte stenen muren en torens op de hoeken) en niet bestand tegen het zware geschut dat in de zestiende eeuw in opkomst was. In West-Afrika beperkte de Portugese macht zich zoals eerder vermeld tot een reeks forten en versterkte handelsposten die daar met toestemming van Afrikaanse vorsten waren gebouwd. Alleen in Angola wisten de Portugezen een beperkte territoriale macht op te bouwen. Vanuit hun versterkingen dreven zij handel met Afrikanen. Naast goud, ivoor, was en andere Afrikaanse producten kochten de Portugezen er ook slaven die op de Braziliaanse suikerplantages tewerk werden gesteld.

Na de eerste expeditie van Vasco da Gama naar India in 1498 begonnen de Portugezen aan de opbouw van een handelsimperium in Azië dat specerijen moest opleveren voor de Europese markt. Om de concurrentie uit te schakelen, vielen zij in Azië het eeuwenoude Arabisch-Indiase netwerk aan dat de handelsroutes via het Midden-Oosten en Egypte naar Europa beheerste. De Portugezen bouwden op diverse plaatsen in Azië versterkingen. Ook stationeerden zij een vloot in het zeegebied tussen de westkust van India en het Arabisch schiereiland om inheemse handelaren de pas af te snijden. Tussen 1509 en 1515 veroverde Afonso de Albuquerque met zijn schepen de plaatsen Diu, Goa, Malakka en Hormuz. Daardoor kregen de Portugezen meer controle over de handelsroutes van India en Malakka

Een Spaanse achtste mat (de grootste munt), een daalder (links) en drie stuivers afkomstig uit een vissersschip dat aan het begin van de zeventiende eeuw verging in de Zuiderzee en werd teruggevonden nabij Emmeloord in de Noordoostpolder. Het zilver uit Amerika was een gewild betaalmiddel, vooral bij de handel op Azië en de Levant, maar ook bij de regionale handel en visserij van de Republiek.

naar Oost-Afrika en in de Perzische Golf. Alleen de aanvallen van De Albuquerque op Aden en in de Rode Zee mislukten, waardoor de Arabisch-Indiase handelsroute van en naar Egypte intact bleef.¹² Na de verovering van Malakka volgden kleinere expedities naar de Molukken, waar de kostbaarste specerijen vandaan kwamen. Die expedities resulteerden tot 1530 in de bouw van forten, met name op Ternate. Elders in de Indische Archipel betraden Portugese kooplieden de peper- en specerijmarkten. Vervolgens legden zij handelscontacten met China, Japan, het Mogulrijk, Perzië, Arakan, Pegu, Siam en Tonkin. Deze grotere en kleinere continentale en maritieme rijken duldden de Portugezen slechts in factorijen (nederzettingen die functioneerden als steunpunten voor de handel) en kooplieden-gemeenschappen.¹³

Omstreeks 1580 bereikte het Portugese handels-imperium in Azië zijn grootste omvang. Het reikte van Mozambique aan de Oost-Afrikaanse kust tot Nagasaki in Japan. Goa met het omringende achterland was het belangrijkste machts- en bestuurscentrum van het *Estado da Índia* en tevens de zetel van de Portugese onderkoning in Azië. Van daaruit werden de handel en scheepvaart met de andere delen van het Aziatische netwerk geregeld. Jan Huygen van Linschoten, die de weg zou effenen voor de eerste Nederlandse expedities naar Azië via Kaap de Goede Hoop, verbleef van 1583 tot 1589 in deze Portugese enclave op de westkust van India. Hij zag daar hoe het Portugese rijk in Azië functioneerde en legde dat vast in zijn beroemde reisboek *Itinerario*, dat een schat aan nautische, geografische en economische gegevens bevatte.¹⁴ Het eiland van Mozambique, Malakka en Macau waren na Goa de belangrijkste versterkte handelsknooppunten van waaruit de Portugezen hun handelsimperium in de Oost bestierden. Naast het zenden van soldaten en de bouw van versterkingen, rekruteerden de Portugezen voor de verdediging van hun bezittingen in Azië duizenden mestiezen, nakomelingen uit relaties tussen Europeanen en inheemse vrouwen.¹⁵

Verreweg de meeste steun in de vorm van man-schappen, schepen en materieel moest echter uit Portugal zelf komen, een land dat aan het eind van de zestiende eeuw 1,4 miljoen inwoners telde, van wie 120.000 in Lissabon.¹⁶ Een land, bovendien, dat na een felle opvolgingsstrijd in 1580 door Filips II met geweld was verenigd in een Iberische Unie. Dit was echter niet de reden voor de neergang van het Portugese rijk na 1580. De verklaring daarvoor is gelegen in de slechte staatsfinanciën van Portugal en zijn beperkte bevolkingsomvang, die onvoldoende waren om het overzeese rijk tegen alle mogelijke

In zijn beroemde reisverslag *Itinerario, Voyage ofte Schipvaert naer Oost ofte Portugaels Indien* (1596) legde Jan Huygen van Linschoten een schat aan nautische en geografische gegevens vast, die de Nederlanders in staat stelden de zeeroute naar de Indische Archipel te vinden.

aanvallen te verdedigen. Aan het eind van de zestiende eeuw leed het rijk aan wat de historicus Paul Kennedy *imperial overstretch* noemde — juist op het moment dat de eerste Nederlandse expedities naar Azië zeilden.¹⁷

Als Europese machten de Spaanse koloniën in Amerika wilden aanvallen of veroveren, moesten zij grote landlegers uitrusten die ver landinwaarts konden opereren. De Portugese enclaves in Afrika en Azië daarentegen lagen aan de kust en konden vanaf de zeezijde met schepen worden aangevallen. Deze verschillen tussen de Iberische tegenstanders hebben ertoe geleid dat de Republiek zich vooral richtte op het veroveren van de Portugese overzeese bezittingen, terwijl zij de Spaanse koloniën nauwelijks en nooit met succes heeft aangevallen. Wel wisten de Nederlanders de intercontinentale scheepvaart van de Spanjaarden aanzienlijk te bemoeilijken, daarbij aanvankelijk geholpen door de Engelsen.

Engels-Nederlandse expedities

In 1585 was de Republiek in de strijd tegen Spanje sterk in het defensief gedrongen. De val van Antwerpen had de scheuring tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden bezegeld. De Spanjaarden bleven aan de winnende hand in het noordoosten en zuidwesten, en de dagen van de opstandige noordelijke gewesten leken geteld. De daarom onontbeerlijke buitenlandse hulp kwam van de Engelsen, die zich in het Verdrag van Nonsuch uit 1585 verplichtten tot het geven van militaire steun aan de Noordelijke Nederlanden. In ruil daarvoor moesten de Nederlanders een aantal verlangens van koningin Elizabeth I inwilligen, waaronder militaire medezeggenschap, het in onderpand geven van enkele versterkte steden en ondersteuning van Engelse operaties op zee. Een tweede belangrijke gebeurtenis die de positie van de Republiek sterk verbeterde, was de vernietiging van de Spaanse armada in 1588, waarin de Engelsen de hoofdrol vertolkten. De Nederlanders, die de Vlaamse kust blokkeerden, speelden slechts een bijrol.¹⁸ Met de overwinning werd de Spaanse hegemonie op zee definitief gebroken.

Na de vernietiging van de armada voerden de Engelsen hun strijd ter zee tegen de Spanjaarden verder op. Hun belangrijkste doel was het ondermijnen van de Spaanse scheepvaart tussen de Amerikaanse koloniën en het Iberisch Schiereiland. De Nederlanders, die zich volgens het Verdrag van Nonsuch hadden verplicht tot maritieme ondersteuning van de Engelse vlootacties, waren daarin aanvankelijk terughoudend. De zeegaande vloot van de marine was nog te klein en te zwak om daarin een rol te kunnen spelen. Zo leverden de Nederlanders slechts enkele troepentransportschepen bij de aanval van admiraal Francis Drake op de Iberische havens La Coruña, Santander en Lissabon in 1589.¹⁹ Dit was achteraf beschouwd geen onverstandig besluit, aangezien de expeditie op een mislukking uitliep en Engeland een groot aantal schepen en zeelieden verloor.

Een nieuwe impuls in de strijd tegen Spanje ontstond toen Filips II stapsgewijs enkele vooruitgeschoven bases in Bretagne en de havenstad Calais veroverde, en daarnaast steun verleende aan de katholieke rebellen in Frankrijk en Ierland. Onder deze toenemende Spaanse dreiging sloten Engeland, Frankrijk en de Republiek in 1596 het Drievoudig Verbond, waarmee koningin Elizabeth I, koning

Hendrik IV en de Staten-Generaal hun oorlogsinspanningen tegen de gemeenschappelijke vijand Spanje onderling beter op elkaar wilden afstemmen en intensiveren. Voor de Nederlandse marine betekenden de acties die in het kader van dit verbond werden uitgevoerd de opmaat voor een echte zeegaande vloot.

Uit Spanje kwamen in 1596 verontrustende berichten binnen dat Filips II bezig was een nieuwe armada uit te rusten. Dankzij een intensief scheepsbouwprogramma waren vanaf 1588 maar liefst 69 galjoenen gereedgekomen. Om de operaties van de nieuwe armada te verhinderen zou Robert Devereux, lord Essex, een aanval uitvoeren op Cádiz. Als deze belangrijke basis uitgeschakeld zou zijn, kon van daaruit de Iberische kust worden geblokkeerd en de felbegeerde zilvervloot worden onderschept. Essex vertrok met een Engels-Nederlandse vloot van meer dan honderd schepen en ruim tienduizend man. De bijdrage van de Republiek aan de vloot was een eskader van achttien oorlogs- en zes transportschepen onder bevel van luitenant-admiraal Johan van Duivenvoorde.²⁰ In zeegevechten bij Cádiz vernietigde de vloot twee Spaanse oorlogsschepen en maakte er nog eens twee buit. Gunstig was ook dat de Iberiërs uit angst voor de verovering van hun schepen voortijdig twee oorlogsschepen en veertig koopvaardischepen in brand staken. Cádiz werd na een belegering van twee dagen stormenderhand veroverd en twee weken lang geplunderd. Meteen daarop moest Essex het waardevolle steunpunt alweer prijsgeven wegens gebrek aan voorraden en fitte troepen. De aanval miste daardoor zijn doel: na het vertrek van Essex liep de zilvervloot het nabijgelegen San Lucar de Barrameda binnen en kon de armada twee maanden later alsnog uitvaren. Een zware storm dwong de armada echter om naar de Noord-Spaanse havens terug te keren.²¹

In 1597 besloten de Staten-Generaal tot deelname aan een Engelse vervolgexpeditie. De doelen van deze expeditie waren de vernietiging van de armada — die nog steeds intact was en in de Galicische haven Ferrol lag —, de bezetting van de Azoren en de onderschepping van een zilvervloot. In juli vertrok lord Thomas Howard met een vloot van 72 Engelse oorlogsschepen en koopvaarders, versterkt met een Nederlandse eskader van 10 oorlogsbodems, waaronder enkele gehuurde schepen, vanuit Plymouth naar de Noord-Spaanse kust. Van meet af aan ging

Op 30 juni 1596 bracht de Engels-Nederlandse vloot bij Cádiz na een hevig vuurgevecht de Spaanse oorlogsschepen *San Felipe* en *Santo Tomás* tot zinken en maakte de galeien *San Andrés* en *San Mateo* buit. Op het schilderij steunt de Hollandse viermaster *Neptunus* van admiraal Johan van Duivenvoorde de aanval van de Engelse *Ark Royal* op de Spaanse *San Felipe*. De *Ark Royal*, het vlaggenschip van de Engelse vloot in de slag tegen de armada in 1588, nam niet deel aan de expeditie, maar staat hier symbool voor de Engelse zeemacht. Schilderij van Aert Anthonisz, 1608.